

אקדמיה

ספטמבר 2012

ידיעון האקדמיה ללשון העברית אלול תשע"ב

יישומון חדש מבית האקדמיה: החלופון

למשתמשי הטלפונים החכמים האקדמיה מציעה עתה יישומון (אפליקציה) המציג שפע של חלופות עבריות למונחים לועזיים. איך נולד הרעיון? במאגר מונחי האקדמיה, שכונסו בו כל מילוני ועד הלשון והאקדמיה, חבויות מילים לועזיות רבות – הרווחות בלשונו או שרווחו בעבר – שנקבעה להן חלופה עברית, אבל המעיינים במאגר התקשו למצוא את המילים הלועזיות הללו מפני שהן הופיעו רק בגרסתן באותיות לטיניות (ולא באותיות עבריות). כדי להקל על המעיינים יצרנו את מילון החלופות במאגר המונחים.

אך גם בכך לא היה די. פונים רבים לאקדמיה אינם מודעים למאגר המונחים ומחפשים את החלופות העבריות באתר הראשי של האקדמיה. כדי לספק את מבוקשם יצרנו באתר את המיזם "איך אומרים בעברית" ובו כאלף וחמש מאות מילים לועזיות וחלופותיהן העבריות מלוות בהסברים.

צעד נוסף בהנגשת החלופות העבריות לציבור הוא הסבת המיזם ליישומון. שמו בישראל "החלופון". משתמשי הטלפונים החכמים יוכלו למצוא בהחלקת אצבע מה החלופה העברית ל"ביודס", ל"דומיננטי", ל"מילקשייק", ל"פרויקטור" ולעוד מילים רבות, ואף לקבל הגדרות מילוניות והסברים על מקור החלופות העבריות.

פרס ראש הממשלה בכינוס הפתוח לשנת תשע"ב

השרה לימור לבנת וד"ר עמינדב דיקמן באדיבות משרד התרבות והספורט

הכינוס הפתוח ללשון העברית ולספרותה של האקדמיה התקיים השנה בשיתוף משרד התרבות והספורט ומשרד ראש הממשלה (ט"ו-ט"ז באייר תשע"ב, 7-8 במאי, המרכז לאמנויות הבמה בהרצלייה).

בכינוס היו תשעה מושבים, שעסקו בין השאר בשימוש הגובר באנגלית במוסדות להשכלה הגבוהה, בעיצוב האות העברית, בלשון המשפט ובשפה המשמשת בספרות ובקולנוע הישראליים. אחד המושבים יוחד לעבודה במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה, ונישאו בו הרצאות הנוגעות לספרות הרבנית ההולכת ונכללת במאגרי המילון. בחתימת הכינוס הוענק פרס ראש הממשלה על שם אליעזר בן-יהודה לשנת תשע"ב לחוקר הספרות והמתרגם ד"ר עמינדב דיקמן, חבר האקדמיה. את הפרס העניקה שרת התרבות והספורט לימור לבנת. בטקס הענקת הפרס השתתפו מזכיר הממשלה עו"ד צבי האזור ונשיא האקדמיה ללשון העברית פרופ' משה בר-אשר.

באתר האקדמיה במרשתת מופיעה סקירה נרחבת של תוכני המושבים (במדור "השתלמויות ואירועים"), ואפשר לצפות בהרצאות הכינוס במלואן בערוץ האקדמיה באתר "יוטיוב".

ברכות לחברי האקדמיה

משה בר-אשר
אהרן דותן
עמינדב דיקמן
יוסף יהלום
אהרן כהן

התן פרס אמ"ת לתשע"ב בבלשנות
התן פרס בן-צבי לתשע"ב לחקר יהדות המזרח
התן פרס ראש הממשלה על שם אליעזר בן-יהודה ללשון העברית
והתן פרס טשרניחובסקי לתרגום לשנת תשע"ב
התן פרס ביאליק לתשע"ב על מפעל חיים בחכמת ישראל
התן פרס גאון לתשע"ב בחקר יהדות צפון אפריקה

האקדמיה ללשון העברית מתכבדת בכבודם של חברה ומברכת אותם על הישגיהם החשובים.
אנו מאחלים להם רוב שנים של יצירה פורייה בבריאות טובה וברוב נחת.

עוד בגיליון

- "על מקורה הלשוני של הסרעפת" מאת תמר כץ
- "ראש הממשלה – מהפיוט לפוליטיקה ובחזרה" מאת יעקב עציון
- לימד לְשׁוֹנָךְ
- "על כתובת בעלים שנשכחה" מאת אורי מלמד
- "הנשר וכלב הים" מאת דוד טלשיר

תהלים, הומרוס וטשרניחובסקי – על מקורה הלשוני של הסרעפת

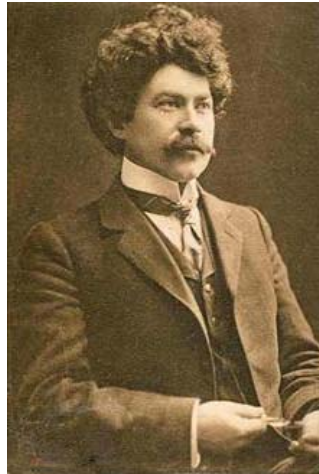
תמר כץ

עם מקום הרגש והמחשבה. אך בשלושה מקומות נזקק טשרניחובסקי למונח האנטומי המדויק של האיבר diaphragma. בשניים מהם הוא נקט את המילה **טַרְפֵּשׁ** (איליאדה שיר 16, שורה 481; אודיסאה שיר 9, שורה 301). המילה **טַרְפֵּשׁ** או **טַרְפֵּשׁ** הגיעה ללשונו מן הארמית, ולפי חלק מן הדעות היא מציינת את האיבר diaphragma. ואילו במקום אחד הוא נקט את חידושו **סְרַעְפָּת**: "עקר חניתו מגופו, ותצא **סרעפתו** אחריה" (איליאדה, שיר 16, שורה 504). לא ברור לפי מה הכריע בין שתי המילים האלה בשלושת המקומות.

נראה אפוא שבבסיס חידושה של המילה **סְרַעְפָּת** עמדו שתי מילים ממקורות שונים לגמרי: המילה היוונית phrenes מכתבי הומרוס – המציינת הן את מחיצת השריר בגוף הן את מקור המחשבות – והמילה המקראית **שְׂרַעְפִים**. וכדאי לשים לב שבשני הפסוקים מתהלים שהובאו לעיל המילה **שְׂרַעְפִים** נזכרת לצדם של איברי גוף: בפסוק אחד בא תיאור המקום 'בְּקַרְבֵי', ובפסוק השני המילה 'שרעפים' מקבילה למילה 'לבי'.

ועד הלשון אימץ לראשונה את הצעתו של טשרניחובסקי במילון למונחי רפואה משנת תש"א (1941).³

אך למעשה לא הייתה זו הופעתה הראשונה של המילה **סְרַעְפָּת** במילוני הוועד. מילה זו נזכרת כבר ברשימה שפרסם הוועד בשנת תרע"ג (1913), אך לא כשם איבר בגוף אלא כשם של צמח. צמח זה מוכר בשמו הספרותי אמנון ותמר (שמו התקני כיום **סְגַל סְסוֹגוֹנִי**). ומי שחידש את השם אמנון ותמר וסייע לסרעפת לעבור מערוגת הגינה אל מחוות האנטומיה לא היה אלא שאול טשרניחובסקי.⁴

שאול טשרניחובסקי, רופא ומשורר

המילה **סְרַעְפָּת**, מחיצת השריר שבין הבטן לבית החזה, נראית במבט ראשון מילה עתיקה בלשונו, אך למחפש את תולדותיה במילונים העבריים נכונה הפתעה: לא מדובר במילה מקראית ואף לא במילה שירשנו מספרות חז"ל או מספרות הרפואה של ימי הביניים, אלא ביצירה של העברית החדשה. מי שיטרח מעט יותר ויפתח את ספר המונחים לרפואה ומדעי הטבע של אהרן מז"א משנת תרצ"ד (1934) אף יגלה על נקלה מי היה מחדש המילה – עורך הספר שאול טשרניחובסקי. ומי שיתחקה על שורשיה יראה כי בחידושה חברו שני צדדיו של האיש: הרופא והמשורר.

ראשיתו של מסענו הלשוני בספר תהלים. בשניים ממזמוריו באה המילה העומדת ביסודו של החידוש **סְרַעְפָּת**, והיא **שְׂרַעְפִים**: "בְּרֵב **שְׂרַעְפֵי** בְּקַרְבֵי, תִּנְחֹמְקִיד וְשַׁעֲשַׁעוּ נִפְשֵׁי" (צד, יט), "תִּקְרְנֵי אֵל וְדַע לְבָבִי, בְּחֲנִנִי וְדַע **שְׂרַעְפֵי**" (קלט, כג). לדעת חוקרי הלשון **שְׂרַעְפִים** הם דאגות ומחשבות מטרידות, אך בימי הביניים הובנה המילה במשמעות של מחשבות והרהורים מכל סוג שהוא, וכך היא משמשת גם בימינו כגון בביטוי 'ניעור מסרעפיו' (במעבר משיין שמאלית לסמיך כרגיל בעברית עוד בספרות חז"ל, כגון **מְשׁוֹר** בתניך לעומת **מְסוֹר** בלשון חז"ל ובימינו).

המילה **שְׂרַעְפִים** היא ככל הנראה הרחבה של מילה מקראית אחרת – **שְׂרַעְפִים** – בעלת אותה משמעות: "**בְּשְׂרַעְפִים** מְחַזְלִינֹת לִילָה, בְּנֶפֶל תִּרְדָּמָה עַל אֲנָשִׁים" (איוב ד, יג). הוספת העיצור רי"ש מוכרת במילים אחרות, כגון פְּסָא-פְּרָסָה, שְׂבֵט-שְׂרַבִּיט, דְּמָשֶׁק-דְּרָמָשֶׁק. את שתי המילים **שְׂרַעְפִים** ו**שְׂרַעְפִים** החוקרים מסבירים על פי השורש הערבי שֻׁעַף הקשור בתשוקות הלב.¹

אך מה למחשבות והרהורים ולמחיצת השריר שבגוף? התשובה לשאלה זו מצויה כנראה בכתביו של גדול משוררי יוון העתיקה – הומרוס. המילה היוונית המוכרת לסרעפת, אשר חדרה ללטינית ובעקבותיה לשאר לשונות אירופה, היא diaphragma. אך בספרות היוונית הקלסית משמשת מילה נוספת בעלת אותה משמעות: phrēn. מילה זו שכיחה בכתביו של הומרוס בעיקר בצורת הרבים phrenes, והיא משמשת בהם הן לציון האיבר בגוף (הסרעפת ובהרחבה גם מקום הלב), הן לציון תשוקות, מחשבות ורגשות. הסרעפת היא מאיברי הגוף אשר נתפסו אצל היוונים הקדמונים כמקור הרגש והמחשבה, בדומה לתפיסה המקראית של הלב והכליות בביטויים כמו "פֶּחַד לִבִּי" (תהלים קיט, קסא), "נִשְׁבְּרֵי לֵב" (תהלים לד, יט), "פְּסוֹנֵי כְלִיֹּתַי" (תהלים טז, ז).

טשרניחובסקי, שהעריך מאוד את תרבותה של יוון העתיקה, תרגם לעברית את יצירותיו של הומרוס 'איליאדה' (בהוצאות הראשונות של התרגום 'איליאס') ו'אודיסאה' (אצלו בכתב 'אודיסיאה'). התרגום היה מוכן בידו בתחילת שנות העשרים של המאה העשרים,² וחלקו הראשון – האיליאס – הודפס בכרך התשיעי של כל כתביו משנת תרצ"ד (1933). בתרגומו באות תמורת המילה phrenes חלופות עבריות, ובהן לב, נפש, יָצָר, רוח, הגיגים. החלופה **לב** רווחת ביותר בתרגומו, כי במקורות העבריים הלב הוא המזוהה

* אני מודה לד"ר מיכאל רנד ולד"ר נורית שובל-דודאי מן האקדמיה ללשון העברית על עזרתם.

1. יש הקושרים את צמד השורשים שֻׁעַף-שְׂרַעְפֵי גם לצמד השורשים סֻעַף-סְרַעְפֵי המצייני ענפים, כגון בפסוקים "וְנִשְׂאָר בּוֹ עוֹלֹת פְּלִקָּף זֵית, שְׁנַיִם שְׁלֵשָׁה גְרָגְרִים בְּרֹאשׁ אָמִיר, אֲרַבְּעָה חֲמִשָּׁה בְּסַעְפֵיהָ פְּרִיָּה" (ישעיהו יז, ה), "עַל כֵּן בָּקֵהָ קִמְתּוֹ מִכָּל עֲצֵי הַשָּׂדֶה, וְתַרְבִּינָה **סְרַעְפֵתָיו** וְתַאֲרַכְנָה פְּאֵרְתּוֹ" (יחזקאל לא, ה).

2. ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך שני, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 51.

3. במונחי נחתי הבשר שבמילון למונחי המטבח משנת תרצ"ח (1938) אימץ ועד הלשון דווקא שתיים ממתחרותיה של הסרעפת הנזכרות בספר המונחים של מז"א: טרפס וחצר הכבד. חלופות אחרות הנזכרות בספר המונחים, אשר שימשו במשמעות סרעפת בעיקר בחיבורים מימי הביניים, הן מחיצה, יותרת, יותרת הכבד, טַרְפֵּשׁ, טַרְפֵּשֶׁת, מסך, פרוכת הלב והקרום החולק.

4. על לגוליו של שם הפרח ראו סמדר ברק, 'אמנון ותמר', בתוך רות אלמגור-רמון, רגע של עברית, רגע מס' 298, ירושלים תשס"א. כפי שמוסבר שם, גם בתחום הבוטניקה חודשה הסרעפת בהשראת המילה 'שרעפים' במשמעות מחשבות, על פי שמו הצרפתי של הפרח. לעומת זאת את השם אמנון ותמר טבע טשרניחובסקי בתרגום האגדה הרוסית הקשורה בפרח – אגדה המספרת על אהבתם האסורה של האח והאחות איוון ומריה.

ראש הממשלה – מהפיוט לפוליטיקה ובחזרה

יעקב עזיין

מאימתי מהלך הצירוף **ראש הממשלה** בעברית?

בערך **מְמַשְׁלָה** במילון אבן-שושן מובאים שני פירושים למונח ראש הממשלה: א. 'ראש השרים'; ב. 'המושל העליון'.

הפירוש הראשון מסומן כשאוב מן העברית החדשה ואילו הפירוש השני מסומן כבן ימי הביניים ומובא מקורו: "ראש המְמַשְׁלָה הָרְאשׁוֹנָה וְחֵילֵיהֶם", מתוך פיוט לר' יהודה הלוי ליום הכיפורים. האומנם חידש ר' יהודה הלוי את הצירוף **ראש הממשלה** בפיוט? עיון בשיר עצמו מעלה שהתשובה שלילית, ככל הנראה.

הפיוט שממנו מצטט אבן-שושן הוא 'סילוק' לתפילת שחרית של יום הכיפורים, הפותח במילים "אלהים אל מי אמשילך". פיוט זה נקלט במחזורי התפילה של יהודי ספרד וצפון אפריקה, ועד היום הוא זוכה למעמד ייחודי בקהילות אלו. בניגוד לרוב רובם של הפיוטים הקדומים, שהוצאו מתוך התפילה הסדירה ונדחקו לשוליה, הפיוט שאנו עוסקים בו נותר על מכונו והוא נאמר בפי המתפללים מדי יום כיפור קודם הקדושה שבחזרת הש"ץ.

ה'סילוק' הוא כנראה חלק מ'קרובה' שקטעה הראשונים אבדו – אך גם פרק זה של הפיוט ארוך למדי. ראשי האותיות של בתיו מרכיבים את האקרוסטיכון: **אבג... ת יהודה הלוי בר שמואל המתודה על עוניו המודה לאדוניו ביום הכיפורים**.

מבנה השיר סובב סביב פסוקי הסיים של מזמור קג בתהלים:

בְּרָכוּ ה' מְלֹאכֵינוּ גְּבַרְי כַח עֲשִׂי דְבָרוֹ לְשִׁמְעַ בְּקוֹל דְּבָרוֹ.
בְּרָכוּ ה' כָּל צְבָאֵינוּ מְשַׁרְתֵינוּ עֲשִׂי רְצוֹנוֹ.
בְּרָכוּ ה' כָּל מַעֲשֵׂינוּ
 בְּכָל מְקוֹמוֹת מְמַשְׁלָתוֹ, בְּרָכֵי נַפְשֵׁי אֶת ה'.

בעקבות פסוקים אלו מתייחס ריה"ל ל**שלוש ממשלות** – היינו שלושה תחומים שעליהם פרוס שלטונו של הקב"ה. 'הממשלה הראשונה' היא עולם המלאכים, וכנגדם נאמר "ברכו ה' מלאכיו"; 'הממשלה השנייה' היא צבא השמים – השמש, הירח והכוכבים, ועליה נאמר "ברכו ה' כל צבאיו"; ואילו 'הממשלה השלישית' היא הארץ וכל אשר עליה, וכנגדה קורא משורר תהלים: "ברכו ה' כל מעשיו". שלוש המילים הבאות במזמור – **בכל מקומות ממשלתו** – מוסבות על פי ריה"ל על שלושת תחומי הממשל גם יחד.

השורה הפותחת "ראש הממשלה הראשונה" עומדת בראש הפסקה המתארת את עולם המלאכים – ומנוסחה מובן שכלל אין מדובר כאן בצירוף הסמיכות **ראש הממשלה**, אלא במשפט ששיעורו: ראש – הממשלה הראשונה. כלומר, בראש עומדת הממשלה הראשונה (האות רי"ש נצרכת לאקרוסטיכון. דרך אגב, הצירוף **הממשלה הראשונה** יסודו במקרא, בנבואת מיכה ד, ח: "וּבִבְאֵה הַמְּמַשְׁלָה הָרְאשׁוֹנָה, מִמְּלַכְתַּ לְבַת יְרוּשָׁלַם").

המחשה להבנה זו – בבחינת 'יהודה ועוד לקרא' – אפשר למצוא בתרגום האנגלי של הפיוט (מובא במחזור שהוציא לאור משה גסטר, רבה של הקהילה הספרדית בלונדון, בשנת תרס"ג, 1903):

These are the chief and first dominion with their armies
 לא מדובר כאן בראש הממשלה – The chief of the dominion – אלא בממלכה הראשית והראשונה. מכל מקום, אף שכנראה לא לכך התכוון המשורר – הצירוף **ראש הממשלה הראשונה** נתפס ככינוי לגורם רב מעלה, ואפשר למצוא למשל בפתיחות מכתבים שבהן הכותבים רגילים להעתיר שבחים ומליצות על נמעניהם. כך

לדוגמה כתב ר' מלאכי הכהן, שפעל באיטליה במאה השמונה-עשרה, לר' אברהם מנא אמון, הלא היא אלכסנדרייא שבמצרים:

אחד היה אברהם המיוחד בהוד והדר היקר, ראש הממשלה הראשונה / דְּבָר אחד לדור, אב"ד ור"מ ורעיא מהימנא (יד מלאכי, כללי התלמוד שעב)

ולא רק כתואר לבשר ודם בא הצירוף "ראש הממשלה", אלא גם כלפי מעלה. כך כתב ר' דוד פארדו, בן אותה תקופה, בפיוט לפתיחת תפילת נעילה:

יחיד מוכתר בסתר מאוד נעלה / לעד ישתבח שמך ראש הממשלה (שפעת רביבים, ליוורנו 1783)

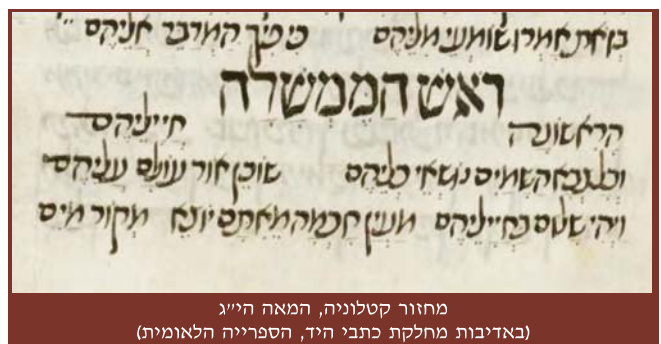
בהשפעת השימוש בתואר **ראש הממשלה** כצירוף סמיכות, נראה שחלו שינויים גם בנוסח פיוטו של ריה"ל עצמו. מי שיפתח את המחזוריים המצויים כיום בבתי הכנסת הספרדיים, ייתקל בדרך כלל בנוסח הזה:

ראש המְמַשְׁלָה הָרְאשׁוֹנָה וְחֵילֵיהֶם / וְכָל צְבָא הַשָּׁמַיִם נוֹשְׂאֵי כְלֵיהֶם שְׁכָן אור עוֹלָם עֲלֵיהֶם / וְיִהְיֶה שְׁלוֹם בְּאַהֲלֵיהֶם.

כיוון שהמילים 'ראש הממשלה' נתפסו כצירוף סמיכות, הן הובנו כנושא התחבירי של המשפט, ולכן המילה שְׁכָן באה בבניין פיעל, כפועל יוצא. כלומר ראש הממשלה הראשונה, הקב"ה, שיכן אור עולם על בני הממשלה הראשונה. ברם בכתבי יד רבים הפועל בא בבניין קל, כפועל עומד, כך שהנושא התחבירי הוא האור השוכן על המלאכים ולא ראש הממשלה. ראו לדוגמה את צילום הקטע המובא כאן מכ"י ירושלים 6527, מחזור לראש השנה וליום כיפור שנכתב בקטלוגיה בשנת 1280 לערך ושמור כעת בספרייה הלאומית. בקטע זה הנוסח הוא "שְׁכָן אור עולם עליהם". בכתבי יד אחרים המילה מנוקדת שְׁכָן, ומבחינה תחבירית המבנה הוא אותו המבנה.

יש להניח שעקב השימוש הרגיל בצירוף **ראש הממשלה** בדורותינו הועדף הנוסח הגורס שְׁכָן, וכך הוא קנה לו שביטה במחזוריים הנדפסים (אומנם כבר בימי הביניים יש תיעוד מועט לגרסה זו). בימילון המילים האובדות, המתעד שימושי לשון נשכחים מתקופת תחיית העברית, פרופ' עוזי אורנן מביא שמונה חלופות לתואר ראש הממשלה במשמעותו המוכרת לנו שנפוצו בעיתונים העבריים לפני כמאה שנה, ובהן "ראש השרים", "הנְזִיר הגדול", "שר השרים", "שר היושב ראשונה" ו"ראש שרי הממשלה".

ניתן לשער שהתקבלות המונח **ראש הממשלה** קשורה לעובדה שהוא היה שגור בפי בני העם, מאז קבעו בשירו ר' יהודה בן שמואל הלוי, שהתוודה על עווניו והודה לאדוניו ביום הכיפורים.

מחזור קטלוגיה, המאה הי"ג (באדיבות מחלקת כתבי היד, הספרייה הלאומית)

מַעֲמָת

■ דיבייט (מאנגלית: debate)

תחרות ויכוח מאורגנת שבה המשתתפים – יחידים או קבוצות – מציגים עמדות מנוגדות ומנסים לשכנע בעמדתם, ובתוך כך מפגינים את כישוריהם ברטוריקה. מעמתיים רווחים בבתי ספר, במכללות ועוד.

המילה מַעֲמָת נוצרה בזיקה למילה עימות המשמשת בין השאר לוויכוח מונחה בכלי התקשורת בין מתמודדים לפני בחירות. המשתתפים במעמת הם מתַעֲמָתִים.

■ (honey dish: באנגלית)

המילה החלה לשמש בציבור ובעקבות זאת אושרה באקדמיה. הדבשית מצטרפת למילים דוגמת מַסְפֵּרֶת (כלי לסוכר), מַמְלָחָה (כלי למלח).

דְּבִשִׁית

כלי לדבש

■ (honey stick, honey dipper: באנגלית)

מקלון בעל ראש סלילי שנועד להוצאת דבש מתוך דבשית או מתוך צנצנת.

במילה דְּבִשׁוֹן הסימות זון מציינת כלי כמו במילים סְבִיבוֹן, צְלוֹן (לרכב).

דְּבִשׁוֹן

יַצְגָן

■ פרזנטור (באנגלית: promotional model, brand ambassador)

אדם, בדרך כלל ידוען – זמר, שחקן, שדרן וכדומה – המייצג חברה מסחרית במסע פרסום.

■ (electric scooter: באנגלית)

גִּלְגָּנוֹעַ גִּלְגִּינוֹעַ

גלגיליים ממונעים במנוע חשמלי (או במנוע בנזין).

המילה גִּלְגָּלִים תמורת קוֹרְקִינֵט (שיבוש של המילה הצרפתית trottinette) נקבעה כבר במילון למונחי התעמלות משנת תרצ"ז (1937).

■ (deadline: באנגלית)

מוֹעֵד אֶתְרוֹן

הזמן האחרון לסיום ביצוע של משימה כלשהי. בדרך כלל הצד הדורש את המשימה הוא הקובע את המועד האחרון.

רוּחַ לְכֹל רוּחַ לְכֹל

■ (באנגלית: win-win situation)

מונח מתורת המשחקים המציין תוצאה שבה כל המשתתפים מרוויחים. תוצאה כזו אפשרית במשחק שבו רווח של משתתף אחד אינו מחייב הפסד של משתתף אחר (לעומת משחק 'סכום אפס' שבו אם משתתף אחד מרוויח, המשתתף האחר מפסיד). המונח משמש בתחומי הכלכלה, מדע המדינה ועוד.

גְּלִילוֹר

קלִיידוֹסְקוֹפּוֹן

■ (מיוונית: kalos – יפה, eidos – צורה, skopein – לראות) מכשיר שצורתו גליל ובו שברי זכוכית או פיסות נייר צבעוניים וכדומה משתקפים אל מול האור במערכת של מראות ויוצרים שפע של צורות סימטריות בשלל צבעים. עם סיבוב הגלילור נוצרות צורות חדשות. המילה גלילור היא הלקח של גליל ואור. דוגמאות להלחמים דומים: מְקָלוֹר (מְקָל ואור), רְמִזוֹר (רְמִז ואור), מְגַדְלוֹר (מְגַדל ואור).

מִלָּה מְתֵהֶפֶת מִלָּה מְתֵהֶפֶת

■ (מיוונית: palindromos – ריצה לאחור, הַשְּׁנוּת)

מילה הנקראת ישר והפוך, כגון 'שמש', 'טיט', 'הצצה'. כשם שיש מילה מתהפכת, כך יש משפט מתהפך, כגון המשפט שחיבר ר' אברהם אבן-עזרא: "אבי אל חי שמך למה מלך משיח לא יבא". יש גם מספר מתהפך, כגון 2002.

עֲמִיתָנוּת

■ (באנגלית: collegiality)

נאמנות, שיתוף פעולה ואחריות הדדית בין עמיתים לעבודה. שם התואר: עֲמִיתָנִי

המילים עמיתנות ועמיתני נגזרו מן המילה עמית – מילה מקראית שיוחדה בעברית החדשה לקולגה.

עֲתוּדִי

■ (באנגלית: reserve) רְרוּוִי, רְרֻבִי

שם תואר המציין דבר השמור לעת הצורך בעתיד. למשל דלק עתודי, משקפיים עתודיים. המילה עתודי נגזרה מן המילה עתודה (רזרוא, רזרבה).

את המילים שבעלונים האלה הציעה הוועדה למילים בשימוש כללי, ורובן אושרו במליאת האקדמיה בשנים תשע"א-תשע"ב.

המילים מתפרסמות באתר מונחי האקדמיה במרשתת.

על כתובת בעלים שנשכחה

אורי מלמד

בשנת תשל"א הוציאה לאור הוצאת 'מקור' מהדורת צילום של דפוס משניות בלתי נודע. כותרת המשנה של המהדורה מציינת שלפנינו "צילום העותק היחיד בעולם שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים". המהדורה מחזיקה את שלושת סדרי המשנה הראשונים בלבד: זרעים, מועד ונשים.

על חשיבותו של דפוס זה, בשל גרסאות מסורת המשנה הקדומה המצויות בו, העמיד כבר פרופ' י"נ אפשטיין במבואו לנוסח המשנה ("דפוס 'פיזרו' (קושטא)", חלק ב, עמ' 1279-1280).

את הטופס המקורי של דפוס זה רכש הספרן והביבליוגרף הנודע אברהם יערי בשנת תש"ו בעבור בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי מידיו של עולה שהביאו מתימן. הכול אף מסכימים שאת ההשלמות לחלקי החסרים במסכתות השונות השלימו ידיים תימניות. כל ההשלמות יצאו מתחת אותה יד והעיון בהן מראה זאת בעליל.

במקום אחד בלבד, שמשום מה לא צד את עיני החוקרים, ניכרת כתיבה ביד תימנית אחרת ושונה מזו של ההשלמות הנ"ל.¹ לפנינו נוסח של כתובת בעלים קצרצרה, המציינת את אחת מתחנות גלגוליו של הטופס הנדון בתימן. לשונה מעורבת עברית וערבית-יהודית תימנית. הכתובת באה בסוף מסכת חגיגה, לאחר "סכום מסכתות ופרקיו" של סדר מועד ולאחר שורת הפתיחה מסדר נשים, מסכת יבמות א, א: "חמש עשרה נשים פוטרות".

וזה נוסח הכתובת:

[1] קימה' הדה אלקטעה קרש ונצף חגר יום ב' י"ב

[2] אייר במ"ח הצעיר יוסף בן סעדיא יצ"ו

ותרגומה:

[1] מחיר הכרך הזה - 'קרש' וחצי 'חגר'. יום שני, י"ב

[2] באייר, ב'מ"ח. הצעיר יוסף בן סעדיא יצ"ו.

ביאורים לכתובת

קימה': 'מחיר, ערך, שווי', 'תמורה כספית'. סימון 'תא מרבוטא' בשמות עצם במעמד ה'נסמך' באמצעות גרש (ה') רווח מאוד בכתבי יד תימניים.

אלקטעה: מילולית - 'החתיכה', 'הנתח', 'חלק ספר'.

קרש: ממיני המטבעות היקרים ששימשו את יהודי תימן עד חיסול גולתם בארץ זו.

[קרש] חגר: הוא הטאלר של מאריה תרזה, מטבע כסף, בעל הערך הגבוה ביותר בתימן.²

במ"ח: השנה היא למניין השטרות = ה'תצ"ז ליצירה (שנה מעוברת). התאריך המלא הוא יום שני, י"ב באייר ה'תצ"ז = 13 במאי 1737.

סעדיא: באל"ף ולא בה"א בשל הימנעות מכתובת חולקין של צירופי שם ההווה, וכן בשמות: זכריא, יודא, מתניא ועוד.

יצ"ו: ישמרו צורו ויוצרו, טופס ברכה לחיים. צירוף רווח בחתימותיהם של תלמידי חכמים.

הערות לשון

א. **חתיכה**: תרגום מילולי של **קטעה** (שורה 1). המונח משמש בעברית של תקופת הביניים גם בהוראת 'חלק אחד מחלקיו של חיבור כתוב-יד או נדפס', כבערבית.³

ב. **גרש**: השם למטבע ישן זה נתחדש בלשון המסחר בימי הביניים המאוחרים. הוא נגזר מן הלטינית הוולגארית: grossus.

הוא קיצור של denarius grossus, ופירושו 'מטבע עבה'. אפשר שהוא נשאל מן האיטלקית grosso אל העברית. יש הסבורים שמקורו בתצורת השם בטורקית kuruş (צורת יחיד) או בערבית قروش (צורת רבים). יושם אל לב כי למונח זה בערבית שתי תכונות:

1. מימוש כפול של ההגה הראשון: /q^urūš/ ואילו בלהגים בדוויים ובחלק מלהגי תימן /g^urūš/.⁴

2. מבחינת התצורה הוא משתייך אל המשקלים 'הסגוליים', שכן צורת היחיד היא **קרש** (שורה 1) ובריבוי **קרוש**.⁵

מיהו יוסף בן סעדיא?

הואיל וציון הבעלים שבכתובת מורכב משמו הפרטי ומשם אביו בלבד, ואין מצורפים אליו כינויו או חניכתו או כל פרט מזהה אחר, הרי שקשה לקבוע בוודאות מיהו בעל הספר. לפיכך זיהוי הבעלים המוצע להלן עדיין טעון אישור, שהרי אפשר יהיה לטעון שמדובר ב'יוסף בן סעדיא' אחר. על כל פנים מבדיקתנו בספרותם של יהודי תימן, מצאנו אישיות אחת שעשויה להלוך את הזמן הנקוב בכתובת. כוונתי לר' יוסף בן סעדיא בשארי, שחי בן השנים תל"ב-תק"ב (1672-1752)⁶ ושימש דיין בעיר צנעא. חכם זה מתאים להיות בעל טופס דפוס המשניות הנ"ל מן הבחינה הכרונולוגית. נראה עוד כי מעמדו הרבני אפשר לו את רכישת הטופס. ההשלמות, אשר צורפו לעותק זה, מלמדות שמשמשו בו ידיים אחדות ונעשה בו שימוש מרובה של תלמידי חכמים מתימן, אולי מחכמי בית הדין של החכם הנ"ל.

הנה כי כן, 'מועט המחזיק את המרובה' מצוי בכתובת בעלים זו. דומה כי עלה בידינו לפענח את כל הנתונים הלשוניים וההיסטוריים המשוקעים בה, ובכך פרענו חוב לשר השכחה ברשימה קצרה זו.

לעיון נוסף:

י"נ אפשטיין, "משנה דפוס לא נודע" - 'קושטא, רע"ו', תרביץ יז (תש"ו), עמ' 65-67.

י"צ פיינטוך, "על 'דפוס לא נודע' של המשנה", עלי ספר ד (תשל"ז), עמ' 51-69.

1. במהדורת הצילום הכתובת באה בשוליו התחתונים של דף 135 ע"א. צילום דיגיטלי של הדפוס זמין עתה במאגר הספרים הסרוקים שבאתר המרשתת של הספרייה הלאומית.

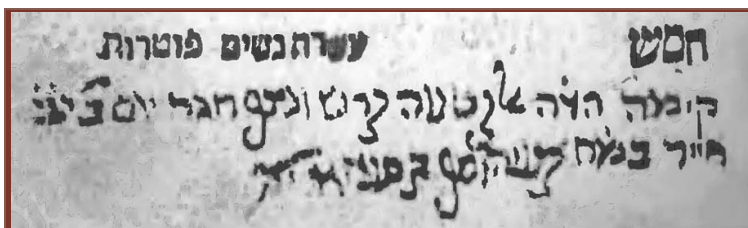
2. לערכי 'יקרש' השונים במאה השמונה-עשרה ראו י' ניני, אלמסודה, פנקס בית-הדין של קהילת יוצאי צנעא במאה הי"ח, ירושלים תשס"א, עמ' פו.

3. ראו נ' אלוני, "חתיכה, חתיכות", לשוננו לעם יד (תשכ"א), עמ' 84-94, 177-178.

4. על מעתק הגיים כזה ראו א' שפירא, "מנגל", לשוננו לעם מה (חוברת ג, תשנ"ד), עמ' 142.

5. ראו E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem & Leiden 1982, עמ' 211; וכן ח' בלנק, "ליסוד הערבי שבדיבור הישראלי", לשוננו לעם ו (תשט"ו), עמ' 11.

6. ראו מ' גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, בני ברק תשס"א, עמ' 46. לדבריו ר' יוסף בשארי "נפטר בצנעא לא לפני שנת תקי"ב (1752)", כלומר כחמש-עשרה שנה לאחר רכישת עותק הדפוס הזה.

ישראל אהרני

הנשר וכלב הים: השפעתו של ישראל אהרני על המינוח העברי לבעלי חיים

דוד טלשיר

בושאר, נתקבעה החלוקה הזאת: vulture נקרא בשם דֵּיָה, eagle נקרא נֶשֶׁר, ו-kite – דֵּיָה. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה יצא טריסטראם נגד השימוש המוטעה בשם נֶשֶׁר ל-eagle בפי כול, וטען שהשם הזה הולם דווקא את ה-vulture. בראשית המאה העשרים החליט אהרני לעשות מעשה "ולהחזיר עטרה ליושנה". בספרו "תורת החי" משנת תרפ"ג קבע את השם נֶשֶׁר ל-vulture. אך במקום להחליף בין השניים: נֶשֶׁר = vulture; דֵּיָה = eagle הוא קבע מערכת חדשה: נֶשֶׁר = vulture; עֵיט = eagle; דֵּיָה = kite. לשם כך הוא "הוציא מן הארון" את השם עֵיט (שמשמעו במקרא הוא 'סיעת עופות אוכלי נבלות') בעבור eagle (בשל דמיון הצליל ל-αετός). לא הייתה כאן סתם החלפת תפקידים בין נֶשֶׁר לעֵיט, אלא היה כאן "שידוד מערכות" במינוח העברי לשלושה דורסי יום גדולים. הייתה זאת טלטלה גדולה בנומנקלטורה העברית המתגבשת, אך הדבר נעשה בראשית ימיה של העברית המתחדשת, ולספר הלימוד של אהרני הייתה השפעה גדולה על המינוח העברי.

בשנות השישים של המאה שעברה ישבה על מדוכת הזואונימיה ועדה מטעם האקדמיה ללשון העברית, ובה בלשנים וזואולוגים מכובדים. כשנדונו שמות דורסי היום השיגו הבלשנים שבחבורה על "היפוך היוצרות". הם טענו שבדיעבד השם עֵיט יתאים ל-vulture, בהיותו בקבוצת אוכלי הנבלות (scavengers), ובשם נֶשֶׁר נהוג לציין eagle כבר מאות בשנים. על כן יש לתקן את המצב, ולהחליף בין הרפרטים: נֶשֶׁר = eagle; עֵיט = vulture. אך הם איחרו את המועד. הסיבה לכך נעוצה בכוחה הפנימי של הלשון החיה, שדווקא הלשוניים, אנשי האקדמיה ללשון העברית, לא העריכו כראוי את עצמתה. התברר שהמהפך שהנהיג אהרני בשנות העשרים של המאה העשרים הכה שורש כי מאחורי המילים עומדים מושגים חיים "ונושמים".

אילו נדון העניין והובא להכרעה בשנות החמישים אפשר שהייתה מתקבלת דרישתם של אנשי הלשון, אך לאחר שני דורות של שימוש גובר והולך בצמד נֶשֶׁר = vulture; עֵיט = eagle בנסיבות רבות ומגוונות, כגון בבית הספר, בשדה, במעבדה, בטוילים, בצבא ובעיתונים – היו אלה לנחלת הכלל, אבן מאבני בניינה של העברית החיה.

דוגמה אחרונה למידת השפעתו של אהרני – קֶלֶב־הַיָּם. בספרות חז"ל משמשת המילה במשמע 'לוטרה' otter. הצירוף הזה נשתכח מן העברית, ובתקופת ההשכלה צץ מחדש כבבואה של Seehund (seal) בספרי הזואולוגיה שחיברו גרמניה לינדא, שיינהאק ומנדלי. למרבה הפלא, אותו הצירוף בשפות אחרות – בערבית كَلْبُ الْبَحْرِ (או الكلب البحري), ברוסית морская собака ובצרפתית chien de mer – משמעו דווקא shark. על כן במילונו הרוסי של מאנדלשטאם, ובעיקר במילוני ראשית המאה העשרים ובספרות התקופה, שולט השם כלב-הים במשמע 'כריש', ויש עדויות שאף בלשון המדוברת הוא נקלט. אך הואיל ואהרני העדיף בספרו "תורת החי" את "הבבואה הגרמנית", הייתה בסופו של דבר ידו של seal על העליונה.

* לרגל צאת אסופת המאמרים: ד' טלשיר, שמות חיים: בעלי-חיים, מקומות ואנשים, ירושלים תשע"ב.

גורל היאחזותן של מילים בלשון תלוי בצירוף נסיבות ובעיקר במזל. לעתים אין לדעת למה הועדפה מילה מסוימת על פני חברתה. לדג המתקרא באנגלית shark הוצעו שמות רבים במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. בשנות השלושים של המאה העשרים הסתמנו שלושה מועמדים: סקלידה, כלב-ים וכריש. למה גבר האחרון דווקא, ומדוע נקלט השם דווקא בריש חרוקה, ולא בריש צרויה? מדוע דחקה הגרמנית את התחש (badger)? למה נשאר בלועזיותם הגרמנית/גרמנית לאחר שדומה היה שהגמל-הנמרי כבר נאחו בלשון? למה הלוטרה הועדפה על כלב המים ועל כלב הנהר? והרשימה ארוכה. לעומת זאת, חלק לא-מבוטל בזואונימיה העברית יש לזקוף לזכותו של חוקר טבע אחד שפעל בראשית המאה העשרים והטביע עליה חותם עז – ישראל אהרני. הוא היה זואולוג משכיל, ידען וסקרן ובלשן חובב, והציב לעצמו מטרה להעמיד מינוח עברי מדעי ומבוסס לשמות בעלי החיים, כשהנומנקלטורה העברית בתחום זה הייתה בראשית דרכה. הוא כתב את ספרי הזואולוגיה הראשונים בארץ לתלמידים ולמורים, והשפעתו הייתה באמת מכרעת וברוכה. עם זאת לעתים שגה בהכרעותיו, כשבחר לייחס משמעים מוזרים לשמות עתיקים.

בימינו חולד הוא שמו של 'העכבר העיוור' mole-rat וחולדה היא 'העכברושי' rat. בספרות המקרא ובספרות חז"ל נקרא העכבר העיוור בשם אשת/אישות והעכברושי נקרא עכבר (כי בעבר כל סוגי העכברים נכללו בשם עכבר). לעומת זאת, חולד בצד חולדה (בלשון חז"ל נדחק הראשון מפני השנייה) היו שמותיהם של הטורפים קצרי הגפיים, בעיקר הדֶּלֶק והנמייה.

אהרני העניק לחולדה את המשמע rat בספר הלימוד שלו, ואחר כך "הוכיח" במאמר מלומד שחולדה הנזכרת בספרות התלמוד היא 'עכברושי'. אך אין להצעתו זו על מה לסמוך, כי 'חולדת החוף' התוקפנית וגדולת הממדים לא הייתה קיימת בארץ עד המאה העשרים. לעומת זאת, המכרסם הקרוי היום 'חולדה מצויה' (שגודלה כשל עכבר גדול) אינו תוקף בעלי חיים, אלא מעדיף אוכל צמחוני. מלבד השגיאה המדעית הייתה זו שגיאה תרבותית.

החולדה שגורה במקורות, והקורא הפוגש בשם זה במקרא ובמשנה סבור שמדובר בעכברושי, אך הדברים אמורים בנמייה או בדֶּלֶק. גם החלטתו לקבוע את המונח חולד ל'עכבר עיוור' לקויה, כי חולד וחולדה אחד הם, אך אפשר להבינה, כי הן בערבית (خلد) הן בסורית (سلاخ) זה משמעה של המילה.

דוגמה מרשימה יותר להשפעתו המכרעת של אהרני על המינוח העברי בממלכת החי היא פרשת "נדודי הנֶשֶׁר והעֵיט", ויש לה לקחים נוספים.

ככלל, יש שתי קבוצות של דורסי יום גדולים, שההבחנה ביניהן אינה קלה. קבוצה אחת היא קבוצת אוכלי הנבלות, שהשכיח ביניהם הוא ה-vulture, והקבוצה השנייה היא קבוצת אוכלי הטרף החי, שהגדול בהם הוא ה-eagle. בימי קדם הייתה הערכה רבה לאוכלי הנבלות כי הם מנעו התפשטות מגפות, וראש לכל ה-vulture, כנראה הנֶשֶׁר. לעומתו ה-eagle ספק נקרא אֵיָה ספק נקרא נֶשֶׁר (בגלל קשיי הזיהוי). הבחנה זו בין השניים התערערה כנראה בתקופת האמוראים, ובימי הביניים נֶשֶׁר מכון דווקא ל-eagle, בגלל יופיו ותדמיתו כ"מלך העופות" בעיקר בארצות אירופה. בראשית העת החדשה למן המאה השבע-עשרה, בעקבות סמואל

צלמון ואפונים בגני הילדים

מנחי גני הילדים.

רשימה א. (ילדים בגני הילדים)

Gabe	מָתָן	○
Kugel	כדור	
Walze	גליל	*
Würfel	קְבִיָּה (בנין קביות)	*
Legetafeln	לוּחֵית-לוּחֵיות	○
Stäbchenlegen	בְּדִיד, הַנְחַת בְּדִידִים	○
Fadenlegen	הַנְחַת הוּטִים	
Das Perlenreihen	חֲרוּז מְרַגְלִיּוֹת, חֲרוּזֹת	
Erbsenarbeiten	מְלֹאכַת אַפּוֹנִים } הַנִּיחַ אַפּוֹנִים	
Das Zupfen	הַפְקָעָה, הַפְקָע	*
Flechten	קְלִיעָה	*
Falten	קְמִיטָה	
Modelieren עבודת המר	עֲצוּב	
Sehattenriss, silhouette	צִלְמוֹן	○
דמות איחוד עצם שבמים או במראה	בְּבֹאָה	
Das Ausschneiden	גְּזִיָּה	○
Reissnagel	נֶעֱץ-נֶעֱצִים	○
חתיכת עץ מרבעת מארחה ועבה	לְבָנָה	
הצי לְבָנָה.	אֲרִיחַ	*
גבה משלש (משלש גופני).	דְּבִשְׁת	*

בשנת תרע"ג, לפני מאה שנה כמעט, פרסם ועד הלשון את מחברתו השלישית, ובה כמה רשימות מונחים עבריים לגני הילדים. בהקדמה לרשימות נכתב: "מנחי גני הילדים' עודם בראשית התפתחותם, ורשימות המלים שנשלחו לנו מיפו על ידי מרכז אגדת מורים, ואלו שנתנו לנו ממנהלות הגנים שבירושלם היו שונות תכלית שנוי. הועד השתדל למצא את השמות המתאימים ביותר, ובהשתתפות מנהלות הגנים שבירושלים קבע הועד את המנחים היותר מדויקים לפי מהותם".

המעייין ברשימת המונחים שצילומה מובא כאן, ודאי יתמה על כמה מן המושגים ועל שייכותם לגני הילדים. למשל, מה פירוש המילה "מֶתָן", ומה עניינה של "מלאכת אפונים"?

קורדליה הסטרמן, חוקרת במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה, ביררה בעבורנו את הרקע למונחים אלו - המתפרסמים כאן לרגל פתיחת שנת הלימודים תשע"ג:

רוב המונחים לקוחים משיטתו של פרידריך פֶרְבֶּל (Friedrich Fröbel 1782-1852), מייסד המונח והמוסד Kindergarten (גן-ילדים). תמצית שיטתו מתוארת באנציקלופדיה העברית, בערך "גן-ילדים". כדי להבין את מהותם של המונחים השונים עיינתי בתיאורי שיטתו בספרים בגרמנית.

מָתָן: כלי משחק הניתנים לילדים. בגרמנית נקרא גם Spielgabe (=מתן-משחק). כלי המשחק הם בצורות יסודיות, כמו **כדור**, **גליל**, **קְבִיָּה** (=קובייה), וכן תיבת-בנייה (Baukasten).

בהמשך הרשימה מפורטים כלי עיסוק ומלאכות הנעשות בהם:

לוּחֵית-לוּחֵיות: התרגום המילולי של המונח הגרמני הוא **לוּחֵית הַנְחָה** (Legetafeln, ובצורת הקטנה Legetafelchen). מדובר בלוחות קטנים בעלי צורות גאומטריות שונות שבאמצעותם מרכיבים דגמים או תמונות על משטח.

בְּדִיד, **הַנְחַת בְּדִידִים**: המילה בדיד נגזרת מן המילה בִּד, ענף (בעקבות המילה הגרמנית Stäbchenlegen). על משטח אפשר ליצור צורות גאומטריות, דגמים ותמונות.

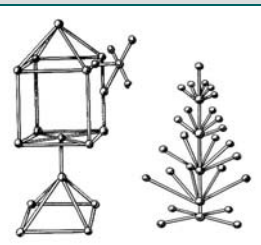
הַפְקָעָה, הַפְקָע: תלישה, בהקשר של עיסוק בצמר, בחוטים, בבדים וכדומה.

הַקְלִיעָה: הליעת רצועות נייר.

קְמִיטָה: קיפול של גיליונות נייר.
גְּזִיָּה: גזירה של נייר מקופל.

עֲצוּב: פְּיּוּר ופִּיסוּל בחומר.

הַנְחַת הוּטִים; **חֲרוּז מְרַגְלִיּוֹת**, **חֲרוּזֹת**: בהנחת חוטים (וגם משחק חוטים - Fädchenspiel) קושרים חוט בקצותיו ומניחים אותו על משטח. בעזרת הזזת החוט במקומות מסוימים, יוצרים מתאר של צורות או דמות. את אותה הפעולה אפשר לבצע בעזרת מחרוזת (Perlenschnur) הנוצרת על ידי השחלת חרוזים (das Perlenreihen) על חוט.

מְלֹאכַת אַפּוֹנִים, הַנִּיחַ אַפּוֹנִים: במלאכה זו נועצים קיסמים (או בדידים שחודדו בקצותיהם) באפונים, וכך אפשר לבנות צורות דו-ממדיות וגם תלת-ממדיות. יש להשרות במים את האפונים ואחר כך לייבשם.

צִלְמוֹן: צלליות שנעשות בעזרת הידיים - יוצרים שילובים מסוימים של הידיים והאצבעות בין מקור אור ובין קיר לבן, ועל הקיר מתקבלות מיני דמויות.

העורך: **יעקב עציון** • סֵדָר והפקה: **אורית טרברב**

האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה בנבעת רם, ירושלים 91904 • טלפון: 02-6493555, פקס: 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad6u@vms.huji.ac.il • במרשתת: http://hebrew-academy.huji.ac.il